

Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor:

ÉRTÉKEK ÉS IFJÚSÁG

(Értéksajátosságok a mai magyar fiatalság körében)

Vannak-e ifjúsági értékek?

Vannak-e olyan értékek, amelyekre azt mondhatjuk, hogy ezek a mai magyar ifjúság értékei? E kérdésre több, jogos válasz adható.

1. Nincsenek. Maga az "ifjúság" fogalom is meglehetősen elmosódott, felső határai relatívek, s jelenleg nemcsak különböző évjáratok sorolódnak e kategóriához, de olyan nemzedékek is, amelyek közül az egyiket a másik nemzedék szülei alkotják (pl. egy 36 éves "fiatal" és 14 éves gyermeke). De ha ennél szűkebben vonnánk meg az ifjúság határait, akkor sem találnánk egységes "ifjúságot"; közismert tény, hogy a társadalmi rétegbeli, munkamegosztásbeli stb. különbségek egyfelől, az egyéni (pszichológiai, alkati, etikai) különbségek másfelől, sokkal jellegzetesebb meghatározói az egyes embereknek, mint nemzedékhez tartozásuk. A társadalom legfontosabb erővonalai, megosztó tényezői minden generációban újratermelődnek, az időnkénti nemzedék-illúziók rendre kudarcot vallanak. Ha pedig az egységes "ifjúság" csupán elméleti konstrukció, akkor természetesen "ifjúsági" értékek sincsenek.

2. Természetesen vannak. Ha igaz az, hogy minden szociológiai csoportnak megvannak a maga megkülönböztető érté-

kei, akkor a munkás-értelmiségi, falusi-városi, konformista-nonkonformista stb. értékmegoszlásokon kívül el lehet különíteni a különböző nemzedékek azon értékeit, amelyek (az egyéb szociológiai megoszlásokhoz hasonlóan) nem teljes mértékben, de jelentős arányban jellemzik az adott csoport tagjait a tőlük megkülönböztetett másik csoport eltérő, esetleg ellentétes értékeivel szemben. A nemzedékek ütközése empirikus tény, a nemzedékek megkülönböztetése értelmes absztrakció. Indokolttá teszi mind az egyes nemzedékek eltérő tapasztalata, élményanyaga, melyből állásfoglalásai, tipikus cselekvései táplálkoznak, mind pedig a tapasztalatok eltérő mennyisége, az "érettség" különbsége.

3. A fenti két álláspont ellentmondása feloldható, ha mindkettőjük jogos elemeit elismerjük. S főként ha azt is felismerjük, hogy igazságuk mire való. Az ifjúság mindig az adott társadalom része, sajátos problémái a társadalom alapproblémáiban gyökereznek. Ha az ifjúságot aktivizálni akarjuk valamely cél/ok/ érdekében, ezt igazán eredményesen nem speciális ifjúsági cél/ok/, hanem társadalmi célok, nem ifjúságra szabott feladatok, hanem felnőtt feladatok irányában lehet. A történelem minden jelentősebb ifjúsági mozgalma a társadalom alapkérdéseire próbált válaszolni, s más generációbeliek törekvéseihez kapcsolódva próbálta mozgósítani az új nemzedék/ek/et. Ebből a szempontból a tapasztalatok, illetve az érettség eltérése másodlagos. Az érettséget maguk a felnőtt, felelős feladatok termik meg (felelősségen nem azt értve csupán, hogy az ember a kiadott utasítások végrehajtásáért felelősségre vonható, hanem azt, hogy "felelős" hatáskört kap arra is, hogy a feladatokat saját belátása szerint, saját/os/ képességei mozgósításával oldja meg). Ami pedig az eltérő nemzedéki tapasztalatokat illeti: a történelem progresszív mozgalmi

az új nemzedékek új kérdésfelvetéseiben sosem úgy tekintették a nemzedéki eltérést, mint valami devianciát, hanem mint arra vonatkozó jelzést, hogy mi felé mozdul a társadalom. Az ilyen korszakokban az ifjúság új kérdésfelvetései nemzedéktől független, általános társadalmi programmá emelkednek, maga az ifjúság, pontosabban annak legaktívabb része pedig a progresszió élcsapatává lesz.

Azokban a korszakokban, amikor a mozgósításnál nagyobb jelentőséget kap a társadalom mindennapi "üzemeltetése", igazgatása, szükségképpen felerősödik az a szemlélet is, amely a különböző rétegek különbségeire figyel. Az irányítás, összehangolás annál eredményesebb, minél inkább tekintettel tud lenni a különböző csoportok sajátosságaira, sajátos törekvéseikre, érdekeikre, értékeikre. Így az "ifjúságra" fordított külön figyelem is a politikai realizmus, a társadalomirányítás racionalizmusának, gyakorlat-központúságának kifejeződése, s főleg az lehetett egy olyan korszak utáni konszolidációban, amely a nemzedéki sajátosságokra való tekintet nélkül "politizált át" mindent az óvodától a halálos ágyig. A gyakorlati racionalitásban azonban mindig bennerejlik a pragmatizmus, a józan realizmusban a konzervatívizmus veszélye (éppúgy, ahogy a "mozgalmi" jellegben az anarchisztikus, utópisztikus tendenciáké). Nem könnyű a helyes arányok megtalálása. Mindezt azért kellett témánk kapcsán előrebocsájtani, mert az ifjúsághoz való viszonyban (mint bármely réteghez való viszonyban) felfogásunk szerint csak akkor lehet progresszív a megkülönböztető sajátosságok keresése, ha e sajátosságokban rejlő megkülönböztető hátrányok megszüntetésére (s a speciális értékek közkinccsé tételére törekszünk). Az alapvető társadalmi rétegeket - munkásság, parasztság, értelmiség - azért és úgy érdemes külön, sajátosságaik szerint vizsgálni, hogy előmozdítsuk különbségeik megszűnését; ugyanez vonatkozik a

város és vidék különbségeinek vizsgálatára. Az ifjúság, mint életkor ugyan mindig el fog különülni az idősebb életkoroktól, de korántsem szükségszerű ezzel kapcsolatban sem, hogy az életkori különbség eleve lehetőségbehatároló legyen; s ezáltal határozzon meg értékrendszerbeli különbségeket.

A marxizmus nézőpontjából a fejlődés célja olyan állapotok elérése, amelyben többé nem rétegekülönbségek, hanem egyéni sajátosságok (képességeik, szükségleteik) különbségei határozzák meg elsődlegesen a társadalom tagjait. E szemlélet nélkül - csupán a társadalomirányítás rövidtávú, aktuális céljaira figyelve - a rétegek külön kezelése csak különbségek konzerválását, s ezzel a társadalom konzervatívizálódását erősíti. Véleményünk szerint az ifjúság értékeinek elemzésekor ezt mindenképpen szükséges figyelembe venni.

Értékválság vagy válságértékek?

Az értékek válságának, lerombolódásának regisztrálása az idősebb nemzedékek és a nosztalgikus hajlamú fiatalok gyakran visszatérő megállapítása, panasza a történelmi tudat kialakulása óta. (Ó, tempóra, ó móres! - kiált fel Cicero.) Az utóbbi években azonban az átlagosnál nagyobb súlyt kap ez a hang, összefüggésben azzal, hogy az új nemzedékek integrálásában a megszokottnál nagyobb nehézségek merültek fel. A beilleszkedési problémák az értékekre is vonatkoznak: a legifjabb nemzedékekkel nem az a fő probléma, hogy lázadók, hanem az, hogy - még csak nem is azok. Egy nemzedék értéksajátosságai legkönnyebben mindig önmeghatározásaiból állapíthatók meg, s az újabb nemzedékeknél ez is igen bizonytalan; míg a negyvenes, ötvenes, hatvanas stb. évek nemzedékei elég határozottan tudták legalább azt, hogy mitől szeretnének eltérni (ebből következően kb. azt is, hogy milyen irányban), a hetvenes évek liberálisabb, heterogén

és érték-ellentmondásokkal teli világával szemben az elkülönböződés is csak tétova és diffúz lehet.

A magyar társadalomra jellemző állapotok mellett (s azokat is meghatározóan) a világ elmúlt másfél évtizedének gazdasági, majd politikai válságtendenciái azok, amelyek az újabb nemzedékeket felnevelték (s amelyek közepette az "idősebb fiatalok" ifjúsága eltelt). E tendenciák az egész világ fiatalságában - különböző, az adott viszonyokra jellemző módon - érték elbizonytalanodást okoztak. Pontosabban, az értékekhez való olyan viszony alakult ki, amely a válság-jellegre adott tipikus reakcióként értékelhető. Ezért a sajátosságokat pontosabban válság-értékeként, mint érték-válságként jellemezni.

Az ilyen válságkorszakokban a különböző előtérbe kerülő fenyegetések következtében (romlani fog az életszínvonal, nem lehet biztosan tudni-tervezni, hogy milyen lehetőségek kínálóznak az adott fiatalok későbbi éveire, aháború lehetősége stb.) különböző védekezési reflexek alakulnak ki. A legpasszívabb reakciótípus a félelem expanziója. Nem tekinthető véletlennek, hogy ezekben az években kaptak nagyobb hangsúlyt azok az elméletek és életérzések, amelyek a pusztulás különböző lehetőségeiről irányítják a figyelmet (a környezetszennyezés veszélyei, a betegségek - különösen a nem ismert eredetű betegségek: rák, AIDS- irracionális fenyegetése, az alacsony népszaporulat által bekövetkező nemzethalál lehetősége). Az e veszélyek elleni változtatás-igényű törekvések a félelem aktivitásba való átfordítását eredményezhetik, a passzív és általánosabb reakció azonban a pusztító szorongás, s a veszélyeket továbbszaporító különböző (deviáns) önpusztítások.

Az eljövötlenedés másik reakciómódja a "túlélés"-orientáció. Ez talán kevésbé pesszimista megoldás, mint az előző, de híján van az optimizmusnak is. A jelen felé fordul, csak a legközvetlenebb célokban tud és akar gondolkodni, hiszen más nem is látszik. Szemében egyszerűen nevetségesnek vagy veszélyesnek, s mindenképpen gyanúsnak tűnik bármilyen távlatos elképzelés: a válságok általában egy-egy biztosnak hitt életrend lerombolódását jelentik, s ez azt sugározza a felnövő fiatalok számára, hogy a "biztos" elképzelésekben, tervekben kételkedni kell, talán nincs is olyan eszmény, amely győzelmesen megvalósítható.

Ez az alapélmény felerősíti a társadalom többszörös átmenetisége következtében amúgy is erős relativisztikus szemléletet. Azt a tudatot, hogy minden relativisztikus, mindennek csak helyzeti értéke van, minden sokféleképpen értékelhető, következésképpen az egyértelmű állásfoglalások jogosulatlanok. (Helyesebben legfeljebb a matematikában, természettudományokban lehet ilyen bizonyosságokat találni - jellemző is e korszakra a tudományágak megbecsülésében az eltolódás az egzakt tudományok felé.)

Az eddig elmondottak - a korábban uralkodó értékekhez képest - egyértelműen értékvesztésként, értékválságként értelmezhetők, hiszen lényegük a korábbi értékek megkérdőjelezése. Hogy mégis válság-értékeknek nevezhetjük őket, azt az is indokolja, hogy a válságkorszakok efféle tendenciái egyben a válság utáni, a régít már vissza nem hozó világ értékeinek szemléleti és érzelmi alapjait is kimunkálják. Ezek azonban ilyenkor még alig vagy egyáltalán nem látszanak.

A válságkorszakok nemzedékei azonban más megoldási taktikákat s az ezekből következő más típusú értékorientációkat is kialakítanak. A veszélyeztetettség, bizonytalan-

ság olyan értékek keresésére ösztönöz, amelyeken nem fog-
nak a változások. Ezért nő meg ezekben a korszakokban az
otthon, a magánszféra, a család jelentősége és szerepe.
A jóléti biztonságra való törekvés. Minthogy a hetvenes-
nyolcvanas évek válsága a fejlett országokban nem veze-
tett tömeges elnyomorodáshoz, az anyagi stabilitás reális
lehetőség maradt, így sokkal erősebb a válságnak a bizton-
ságt teremtető törekvéseket felerősítő hatása, mint az ebből a
szempontból is kilátástalanabb válságok idején, amikor job-
ban felerősödnek a társadalmi ellentétek, a lázadás tenden-
ciái. Minthogy, ahogy mondani szokták, Magyarország is
"állva maradt", nálunk is erős ez a fajta jóléti hatás.

A "biztos értékekre" törekvés mindig felerősíti a
múlt értékei iránti vonzalmat is. Az évszázadok-évezredek
során át fennmaradó eszmék talán megbízhatóbbak. Ez is sze-
repet játszik a vallás megnövekedett befolyásában a fiata-
labb nemzedék körében. De ugyanez erősíti fel a család ha-
gyományos formáinak és normáinak (a hatvanas évekbeli csa-
ládellenes utópiákkal ellentétbe állítható) igenlését is.
Az más kérdés, hogy minden csak a fiatalok egy meghatáro-
zott rétegét érinti, de mindenképpen jelen van ez a ten-
dencia is.

A válságkorszak védekezésére készíteti az egyént, s ez
az atomizálódás, az elmagányosodás, a privátszférába zárko-
zás irányába hat. Ennek negatívumai ellen felerősödik a kö-
zösség-igény, de az eszmék hiánya, illetve a velük szembeni
bizalmatlanság miatt e közösségek elsődlegesen privát közös-
ségek, s igen sokan vannak, akik ilyen közösségek, illetve
kapcsolatteremtési képességek híján magányosak maradnak.
(Olyanok, akiket a dinamikus korokban a cél-közösségek ösz-
szetartó eszményeikkel magukhoz tudnak kapcsolni.)

Az egyén védekezésésként gyakran befelé fordul: a viszonylagos anyagi jólétben felnőtt nemzedéket eleve az individuum értékének hangsúlyozott kiemelésével nevelték. Csakhogy az individualizáció tökéletlen: minthogy az egyén az individuumát fejlesztő cselekvési lehetőségeket vagy nem talál a társadalomban, vagy csak annak "hátsó udvarában", a "második gazdaságban" talál, így az individualitás felé fordulás ebben a történelmi periódusban többnyire nem a személyiség gazdagodását jelenti, hanem a társadalmi értelemben vett önzés, a fogyasztói alapállás uralmát. ("Társadalmi értelemben vett önzés" ez, vagyis nem elsődlegesen morális kérdés, miatta elsősorban nem az ezt az utat többnyire mintegy kényszerpályaként választó egyén hibázatható.) Akiknél ez a tökéletlen-egyoldalú individualizáció még olyan fogódzókat sem talál, mint a fogyasztásra-orientálódás, azok a fáról leszakadt magányos levél módján sodródóakká, marginalizálódóakká válnak.

Szorongás, pragmatizmus, relativizmus, konzervatívizálódás, közösségvágy, fogyasztói beállítódásba zárkózás stb. mögött azonban ott van a válság által létehozott legerősebb hiány késztetése: az élet mozaikokra hulló darabjai között olyan központi, eligazító érték keresése, amely helyreállítja a biztonságérzést. Központi érték keresése, amely nem devalválódott, nem bukott el, amely meggyőzően ésszerű. Akkor is látnunk kell, hogy a generáció érték szerkezetét ez a hiányérzet jellemzi legerősebben, ha tudjuk, hogy megfogalmazásáig csak kevesen jutnak el, többen vannak, akik védekezésformájukba burkolózva eleve tagadják is, hogy bármi ilyesmire szükségük volna, s még többen, akik nem látván maguk előtt ilyen értékeket, nem "keresik", hanem élik mindennapjaik rövidtávra becélzott életét.

"Jó szóval oktasd, játszani is engedd!"

Nem hírátható csupán a válságra, bár nagy szerepe van benne, de a felnőtt társadalmat is ez a rövid távra becélózottság jellemzi.

A fiatalabb generációk értéksajátosságainak alakulása nagymértékben függ nevelésének olyan meghatározóitól, mint a család, az iskola hatásai. S nagymértékben függ attól az alaphangtól, szellemiségtől, ami a társadalom egészében uralkodik.

A családok hatásai az értékalakulás szempontjából nagyon ellentmondásosak. Persze, általában igen kevés kézzelfogható haszonnal jár a családról "általában" beszélni: a családi hatások rendkívül különbözőek, a családokban az egyetlen igazán közös vonás éppen e különbözőség (az t.i., hogy mindenkit nagymértékben meghatároz, milyen család nevelte vagy nem nevelte fel). A család mint eszmény, a bensőségesség, az érzelmi megerősítés, a biztonságos háttér "javait" nyújtja az egyéneknek, s ha nyújtja, többnyire el is ülteti benne ezen értékek értékvoltának tudatát, s a törekvést ezek újratereztésére. De hasonló törekvéseket indíthat be az ilyen család hiánya is, ha ugyanakkor az egyént megérinti ez az eszmény akár azért, mert megvolt, csak elvesztette, akár azért, mert találkozott ilyen családdal, akár azért, mert megálmodta magának. Ez a családesezmény ilyen vagy olyan formában kétségkívül jelen van a legfiatalabb generációban is.

Ha azonban a család csak eszményeinek hazudja magát, ez a benne felnövekvőt lázadásra ingerli (olykor a családesezmény megtagadására is), s ennek még nagyobb a jelentősége olyan korokban, ahol megnövekszik a privátszféra sze-

repe, miként a mi korunkban is. Ilyenkor a család nem egyszerűen a családi életre szocializál, hanem helyettesíti is más társadalmi hatásokat, sok vonatkozásban mintegy a társadalom helyett áll, s így üressége a világ ürességének érzetét sugallhatja. Méginkább így van ez, ha a család eleve csak feszültséggóc, csatater, vagy ha elemeire esik szét. (A devianciakutatásokban gyakorta kimutatott összefüggés a felnevelő család zavarai, illetve hiánya, valamint a társadalom-ellenes alapállás között: evidencia, de olyan evidencia, amelynek össztársadalmi súlya megnő a miénkhez hasonló időszakokban.)

A szélsőségeknél gyakoribb az "átlagos" család, amelyre viszont megintcsak "átlagosan" kétségkívül az elbizonytalanodás jellemző. Könnyen lehet, hogy a ma családjaiban a modern életre jellemzőnek tartott "rohanó" életstílus dacára legalább annyit foglalkoznak a gyerekekkel, mint pl. a hagyományos paraszti családokban. Csakhogy azokban, az évszázadok kiérlelte normák biztonságában az egész életvitel, a felnőttek minden magatartás-eleme felhívó jellegű és értékeket, szemléletet sugárzó, tehát nevelő hatású volt, s a mai családok többségében éppen ez hiányzik. Nem az a lényeg, hogy a régi normák elhaltak, hiszen ezek jelentős része egyszerűen nem alkalmas a változott körülmények között; hanem az, hogy a felnővelő nemzedékek magabizonytalanok, régi és új normák között tétováznak, egyiket sem képesek igazán sugározni, s ami ennek oka is, következménye is: önmagukat sem. A modell hiánya, s a következetes nevelésről való lemondás viszont a gyermekek nemzedékeiben még nagyobb magabizonytalanságot, az önkép zavarait eredményezi. A válások gyakorisága pedig fokozza az egyéb forrásokból is táplált átmenetiség-érzetet, az értékekhez való viszonyban pedig az ilyen szocializáció nem kedvez a vállalás, az igenlés választásának.

Túl sötét a kép? Az "átlagos család" a valóságban sosem szenved annyira saját viszonyaitól és korlátaitól, mint ahogy az elemzések láttatják. Ám erre is érvényes a marxi-lukácsi megfogalmazás: "Nem tudják, de teszik." S az okok közt a kulcselem kétségkívül a nagy és gyors társadalmi átalakulások közelmúltbeli hatásai. De ez sem úgy, ahogy a konzervatív nosztalgiák beállítják, t.i., hogy az "állam" vagy a "hagyományoktól idegen szocializmus" óvatlanul széttörte a hagyományos mechanizmusokat, s ezzel visszafordíthatatlan károkat okozott. A hagyományos mechanizmusokat a modernizáló törte szét éppúgy, mint nyugaton néhány évszázaddal korábban. Akkor Nyugat-Európában is hasonló értékszavakat és elbizonytalanodást okozott. A polgári fejlődés azután kialakította, megszilárdította a maga új normáit, köztük családmódeljét is. S ez az, ami viszont a szocialista fejlődésben alapvető hiány, így a szocialista családmódel is.

A hagyományos paraszti családmódel lassan eltűnik. (A polgári terjed ugyan, de a maga értékeit a következetességhez kellő magabiztossággal ez is csak akkor vállalhatná, ha a társadalom egyéb területein ugyanazok az értékek uralkodnának, így a szocializmus bázisán már ez a családmódel sem képes a maga értékei szerint kibontakozni, perspektívikusan életképes alternatívát nyújtani.) A szocialista családmódel pedig nincs jelen. A kialakítására, megfogalmazására eddig tett kísérletek nem voltak túlságosan eredményesek: vagy utópisztikus-elméleties módon tagadták a családot, hogy valamilyen más együttélési formával helyettesítsék; vagy egy idillizált kispolgári család-hagyományt neveztek ki szocialistának. Az utóbbi időben pedig, a marxizmus általános defenzívájával párhuzamosan nem is igen születtek kísérletek a szocializmus alapeszményeivel adekvát magánéleti etika kialakítására. Így aztán a legjelenevalóbb

családmodell a néha idillinek látszó, de többnyire kezeletlen feszültségekkel és önkorlátozó lemondásokkal teli, a "társult önzésen" alapuló (egyébként az amerikanizálódó tömegkultúra által is leginkább bemutatott, s ezáltal is terjesztett) félig hagyományos, félig polgári családforma. A fiatal nemzedékek pedig vagy átveszik, újratermelik ezt a modellt vagy tanácstalanul figyelnek: hátha megjelenik valami más.

Az iskola a másik olyan intézmény, amely a felnövekvő nemzedékek formálódása szempontjából alapvető. Az értékek alakítását az iskola tudatosan is legfontosabb céljai közé sorolja. Minden korban így volt ez, s magától értetődően ezen intézmény hatása is minden korban igen heterogén: vannak, akik belsőleg azonosulnak az iskola által sugárzott értékekkel, vannak, akik szembehelyezkednek velük, vannak, akik nem azonosulnak ugyan ezen értékekkel, de azok mégis hatnak rájuk, valamiképpen befolyásolják őket. Az, hogy az iskola az adott időszakban mit sugároz, így vagy úgy, de minden nemzedéken rajta hagyja a bélyegét. Az iskola persze csak módosíthatja a család által megalapozottakat, de az egyes generációk sajátos értékeit az egy-másfél évtizednyi oktatás és nevelés jelentős mértékben befolyásolja.

A jelen ifjú nemzedékeit felnevelő iskola azonban ugyanúgy elbizonytalanodott értékeiben, mint a családi nevelés. Nem véletlenül ismételtetik éppen ezekben az években a szokottnál gyakrabban azt a (máskor éppúgy érvényes) igazságot, hogy az iskola lehetőségei korlátozottak, a családhoz képest másodlagosak. Család és iskola egymásra mutogatása a felelősség-elhárítás reflexe, s alapja mindkettőjük-nél az elbizonytalanodás a saját maga által képviselt értékekben.

Az ideológiai értékek bizonytalansága csak az egyik tényező. Minthogy az iskola feladata mindig a jövőre való felkészítés, de ezt mindig a tegnapi értékeire, ismereteire alapozva végzi (hiszen pl. tananyag is ezekből lesz csak), tevékenységének korszerűsítése csak e tegnapihoz hozhatja a lehető legközelebb a mához. Ebből a társadalom gyors változásai esetén egyrészt az élet követelményeivel való állandó feszültség következik, s ez eleve csökkenti az iskola magabiztosságát; másrészt állandó, új meg új reformtörekvések, amelyek viszont az iskola megszokásaival ütköznek, s vezetnek (a normatív ellenállás + saját előkészületlenségük nyomozható következménye által) ugyanahhoz az értékbizonytalansághoz.

De a pedagógiai elvek is megosztják a tanári karokat. A mai iskolában egymás mellett él a régi tekintélyelvű fegyelem, pontosabban: fegyelmezés-centrikus felfogás, és a liberális laissez faire-szerű pedagógia. (Jelen van a valóban demokratikus, a gyerekeket önfegyelmezésre nevelő makarenkoi modell is, de csak elszórtan.) A fegyelmező, porosz és a laissez faire pedagógia hatásai kioltják egymást, s egyúttal ütköznek a családok értékeivel: mivel ez a két nevelési modell legelterjedtebb a családokban is, a liberális családok ellenségessé válnak a hagyományos, fegyelmező iskolai neveléssel szemben. Az iskolától fegyelmezést váró szülők viszont az iskolák liberalizmusán háborodnak fel. Az, hogy az iskolában melyik irányzat kap éppen nagyobb teret, sokmindentől függ. De nagymértékben attól, hogy éppen mi tűnik a nagyobb veszélynek: az ifjúság nagyobb arányú devianciája, ez kedvez a régi "kemény" módszerek iránti szimpátiának, vagy a társadalmi elakadás, melyre a "kemény" módszerekre való visszahatásként a szelepek kinyitása céljából legegyszerűbb a liberalizmus "lágyságával" válaszolni...

A gyerekekre a pedagógiai bizonytalanság (mely más kérdésekben is megnyilvánul, pl. az oktatás vagy a nevelés a döntő, a szak-specializálódás vagy a mindenoldalúan fejlett ember stb.) elsődlegesen úgy hat, hogy bizalmatlanná tesz az iskola által hirdetett értékekkel szemben. A gyöngének látott iskola, s az általa megtestesített hivatalosság értéke leszáll a szemünkben, s nagy arányban keresnek olyan tájékozódási pontokat, amelyek ettől eltérőek, mások.^X

Ami a fiatalok értékeinek alakulására ható harmadik nagy befolyásolódót, az adott társadalom közéletében, közvéleményben, tömegkommunikációban megjelenő összhatását illeti, ez is tele van olyan hatásokkal, amelyek a fent jelzett védekezési reflexeket táplálják. A szocialista ideológia terjesztésében igen nagy az aránya a kiüresedett formának, illetve a személyes ambíciókat legitimáló alkalmazásnak, s ezek inkább taszító, mint vonzó hatásúak. Az ilyen tapasztalatokat egy-egy kommunista vonzó példája, de még a társadalmi fejlődés egy-egy valóságos sikere sem tudja kellőképpen ellensúlyozni.

^X Az alcímként idézett József Attila idézet a nevelők egyik közhelyesre koptatott, az utóbbi évtizedekben igen kedvelt jelszava. Azért érezzük szimbólikusnak, mert e gondolat értelmezésében is a jelzett nézőpont-végletek nyilvánulnak meg; az egyoldalú felfogások egymás ellen játsszák ki összetartozó elemeit. Vagy azt hangsúlyozzák, hogy "jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet", s hogy irányítani, rendet adni a fő feladat, oktatni felülről lefelé, "jó szóval"; vagy azt, hogy "jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet", hogy mindennek az alapja a szabadság, az önkifejezés, a szimbólikus "játszani is engedj" igazsága. A két egymásból táplálkozó rossz véglest az ifjúságban is hamis értékválasztási alternatívákat teremt: az első, aszerint, hogy kire hogy hat, konformistákra és "nonkonformistákra" osztja neveltjeiket, a megalkuvás vagy a tagadás közti választás lehetőségét kínálja fel nekik. A második örök infantilizet, gyerekkészocializáltakat és cinikus koravéneket termel.

A fogyasztói ideológia már sokkal hatékonyabb: változatos módszerekkel és csatornákon bombázza a felnövekvő nemzedéket, akik elég nagy arányban követik is ezt a modellt. Ugyanakkor a fogyasztói-jóléti modell sajátossága, hogy a legfrissebb divathoz, a legkurrensebb termékhez köti értékeit, s amíg Magyarország, s általában a szocialista világ e vonatkozásokban követő szerepben van a fejlett tőkés országokhoz képest, addig a fogyasztói-jóléti modell hatása az is, hogy követői "vigyázó szemüket" általában is a fejlett Nyugatra függesztik. Ha e figyelem a szocializmus öntudatával társulna, ez nem is lenne baj. elősegítené a fejlett tőkés társadlmak tényleges értékeinek adaptálását, szintetizálását. Ennek híján azonban csak a szocialista társadalom iránti identitás csökkentője, bár annyi haszna mindenképpen van, hogy a fejlett technikák, új tudományos eredmények átvétele, illetve a tőlük való megtermékenyülés objektíve erősítheti a szocializmus esélyeit.

A jóléti-fogyasztói modell másik ellentmondása, hogy az általa sugallt minták megvalósítása a saját élet alakításában a fiatalokat gyakran megoldhatatlan vagy csak rendkívüli erőfeszítésekkel teljesíthető feladatok elé állítja. (Hiszen gyakran e javak olyan minimuma, mint az önálló lakás is, ilyen feladatokat támaszt.) Ennek azután vagy olyan hatása van az értékalakulásra, hogy a kívánatos javak megszerzésének vágya minden más törekvést háttérbe szorít, s a "javak" itt tágan értendő: vonatkozik a divatos magatartásmoделlek elsajátítására is, vagy eleve lemondva ezekről az erőfeszítésekről passzívítást, a céltalanság érzését eredményezi.

Az általános hatások között kell megemlíteni azt is, hogy a gazdasági reform óta igazán jelentős társadalmi átalakulás nem történt. Nem véletlen, hogy a reform lefélé-

zódásával, illetve a világválság kialakulásával párhuzamosan, a hetvenes évek elején kaptak először hangot azok az elemzések, értékelések, amelyek a túl gyors társadalmi változások negatív hatásaira hívták fel a figyelmet - egyébként jogosan. Ma már azonban a stagnálás negatív hatásai jóval erősebbek. Az utóbbi években ugyan történtek intézményi változások, ezekhez sem kapcsolódtak azonban olyan szélesebb rétegeket aktivizáló mozgalmak, mint - hogy csak 56 utáni példánkra utaljunk - a gazdasági reform értelmiség-aktivizáló előkészítése és beindítása, vagy a téészesítés. (Ha a vállalkozási formák felszabadítását ilyennek tekintjük, akkor is figyelemreméltó, hogy a mozgások nem a társadalom, illetve a termelős fő szektorait érintik.) Márpedig, ha ilyen változások nincsenek, ez egyrészt megintcsak a fásultság, céltalanság erősítője, hiszen a mindenkori fiatal generációk cselekvési teret, még hozzá nagy feladatokat igényelnének; másrészt a különböző jelenségek immár három évtizede többé-kevésbé felszabadított és föloldhatatlan kritikája is lassan a visszájára fordul: ami a konstruktív, változtató cselekvés inspirálója lehet és lehetne, a kellő eredményesség nélkül mind gyakrabban a "nem lehet semmin sem változtatni" energia-pazarló megadását látszik igazolni.

Az értékek forrásairól

Az évszázadokon át nagyjából változatlan társadalmak, mikor tagjaik viselkedését, döntéseit, szemléletét magyarázni próbálják, erkölcsről beszélnek. Az erkölcs, a különböző erkölcsi rendszerek éppen több évszázados kiérleltetésük biztonságára támaszkodva saját parancsaikat öröknek, történelemfelettinek érzik. A kidolgozott erkölcsi normák a maguk szempontjából erkölcsösökre és erkölcsteleneke

osztják az embereket. Olyan viszonyok között azonban, mi-
kor több erkölcsi rendszer egyenrangúként él egymás mel-
lett, harcol egymással, alkalmasabb kategória az érték fo-
galma, hiszen sok ember döntései, cselekedetei bizonyulnak
egyik vagy másik erkölcsi rendszer szempontjából értelmez-
hetetlennek ("erkölcstelen", mégis az emberek hasznára van,
vagy "erkölcsös" és mégis nevetségessé válik stb.). Ilyen-
kor megpróbálhatjuk a rendhagyó eseteket egy új erkölcs
jeleinek tekinteni, de többnyire erről sincs szó, csupán
arról, hogy a különböző erkölcsi rendszerek keveredése
folytán, s az emberi gyakorlat erkölcsi rendszerekbe sosem
beszorítható sokszínűségének köszönhetően is az egyes em-
berek hol innen, hol onnan vett értékek jegyében hozzák
döntéseiket, viselkedésük, gondolkodásuk az őket irányító
értékek regisztrálásával értelmezhető.

Az egyes emberek onnan veszik értékeiket, ahol ta-
lálják: a családból, az iskolából, könyveikből, a tömegkom-
munikációból, társaiktól stb., illetve mindezen hatásokra
válaszolva olykor önmaguk is kialakítanak, megfogalmazzak
irányító értékeket. Minden új jelenség értékelést kíván, s
ez nyomban új érték megjelenését is jelenti. (A komputere-
ket pl. lehet pozitívan, negatívan vagy semlegesén érté-
kelni. De, ha már pozitívan értékeljük, akkor érték lesz
számunkra, tehát döntéseink egy részére befolyással lesz,
hogy az adott dolog hogyan viszonylik a számítógépekhez.
Így a különböző vágyott dolgok vásárlásánál az új érték
átrendezi a sorrendet, sőt a személyek megítélésében is
szerepet kezd játszani, hogy miként ítéli meg ő azt, ami
nekem érték stb.) Mivel értékek eképpen állandóan keletkez-
nek és kihullanak, az egyes ember szemében választásuk a
véletlen vagy egyéni ízlés, hajlamok számlájára írhatóknak
látszik.

Pedig - nem tagadva, hogy a konkrét választásokban a véletlennek éppúgy szerepe van, mint az egyéni ízlésnek, személyiségnek, motívumoknak - az egyéni értékválasztások, de nemzedékek választásai is, a kordivatok, életérzés-hullámok, az azokat befolyásoló intézményi hatások is: mindezek a jelenben leírható-kimerevíthető tények végsősoron csak történelmi folyamat voltukban érthetők meg. Folyamatok részeként, amelyek az értékválasztás és közvetítés törvényeit is meghatározzák.

A történelem nagy léptékű szakaszai, az egyes társadalmi formációk kialakítják a maguk értékrendszerét. Egy-egy formáció évszázadok során alakul ki s marad fenn, az évszázadok során a társadalmi lét igen sok összetevője (intézmények, gazdálkodási módok, érintkezési szokások, filozófiák, erkölcsi rendszerek, uralkodó személyiség-típus stb.) alakul át az adott formáció természetete szerint. A formációt meghatározó viszonyok (a feudális függés, a kapitalista haszonelvűség stb.) behatolnak az élet minden területére, s az intézmények, gazdálkodási módok stb. fokozatosan olyaná alakulnak, ami az adott létszférában az uralkodó viszonyok szempontjából a legcélszerűbb. Az alapvető viszonyok azután meghatározott értékeket helyeznek előtérbe. Nyilvánvalóan mást egy olyan társadalom, ahol a személyes függés, s mást, ahol a haszonszerzés a legfontosabb. Miként a különböző létszférák az uralkodó viszonyokkal harmonizálók lesznek, a hozzájuk kapcsolódó, általuk sugárzott értékek is mindinkább az uralkodó értékekkel azonosak vagy azokat támogatók lesznek. Egységes, a társadalom legkülönfélébb szeletei által közvetített értékrendszer alakul ki. S az egyes egyén mindinkább ezen értékrendszer szerint hozza a maga döntéseit, hiszen mindenünnen azt a visszajelzést kapja, hogy ezek szerint az értékek szerint érdemes élni.

Így alakul ki egy-egy értékrendszer. A történelmi fejlődés szakaszai azonban nem úgy követik egymást, mint az iskolai osztályfokokozatok. Nem cserélik le egymást teljesen. A polgári fejlődés uralkodó értékei ugyan sok szempontból ellentétesek a prekapitalista társadalmakéval, de a kapitalizmus egész története során fennmaradnak, újratermelődnek olyan értékek is, amelyek a kapitalizmus előtti társadalmakban adekvátak. Fennmaradnak, mert az uralkodó viszonyok mellett mindvégig jelen vannak olyan viszonyok is, amelyek a korábbi társadalmakban az uralkodó viszonyokat jelentenék, itt azonban alárendeltként, részterületeket meghatározóan létezhetnek. S ugyanígy van a szocialista társadalmakban is. Ha tehát olyan értékekkel találkozunk, amelyek a polgári vagy a prekapitalista társadalmak viszonyait tükrözik, azokkal harmonizálnak, ez nem egyszerűen a régi társadalmak tudati "csökevényeinek" tekinthető, hanem az őket újratermelő viszonyok továbbélésének.

A termelés szerkezete, az állam, a jog stb. pl. a mi társadalmunkban nyilvánvalóan nem feudális. A személyes érdekösszefonódások megléte és működési lehetőségei azonban éppen azokat az értékeket, azon értékek használhatóságát sugározzák, amelyek a feudális társadalmak emberét kormányozták. A vállalkozási lehetőségek szabályozói kizárják a kapitalista jellegű vállalkozás restaurációját, ám a haszonelvűség dominanciája ugyanazokat az értékeket sugallja, amelyek a polgári társadalomban uralkodóak. A bürokrácia és a működését átható tekintélyelv a legkülönbélebb társadalmakban felbukkanhat, de mindenütt azokat az értékeket, azt a fajta elidegenedettséget képviseli s termeli újjá, ami már az ókor ázsiai birodalmaiban megjelent. A keretek változatlansága, a megújulási nehézkesség, szintén a prekapitalista társadalmak konzervatív értékei erősíti meg.

A dolog lényege ugyanaz, amit a család vagy az iskola példájául igyekeztünk hangsúlyozni: nem az a baj, hogy különböző egymással és a szocializmus alapértékeivel nehezen illeszkedő értékek élnek egymás mellett, s harcolnak egymással -, hanem az, hogy helyüket, alárendeltségüket legfeljebb eszközként - jogosságukat kijelölő uralkodó, azaz a szocializmussal adekvát értékek, illetve az ezeket kitermelni képes viszonyok gyengék.

A másik probléma is történeti, ha kisebb léptékű is: a szocializmus eddigi történetében rejlik. A szocializmus teleológikus társadalom, természete szerint jövőreorientált, előre kitűzött célok megvalósítási folyamata (ha ezen nem is valamilyen előre megírt cselekvési programot értünk, hanem csupán az osztálytársadalmak leküzdeni kívánt negatívumainak felszámolási folyamatát). Csakhogy (a célkijelölő tudat is a létviszonyok meghatározottja lévén) a jövőkép éppúgy változott a szocializmus történetének eddigi változásai során, mint a múltkép (annak hangsúlyai, hogy a múlt értékei közül melyeket kell a legértékesebb örökségnek tekintenünk). S itt korántsem csak a hivatalos felfogás változásairól van szó: az egyes alkorszakok uralkodó értékei az elődkeresés irányát általában is erősen befolyásolják. (Magyarországon pl. az elmúlt 40 év során jól elkülöníthető, mikor irányult ez a keresés Petőfi és a forradalmak, mikor a "népfrontos" Kossuth, Károlyi és a XX. századi népfrontos mozgalmak; mikor Széchenyi, a "Gründerzeit" és a XX. századi polgárosodási kísérletek felé stb.) Ez természetes, hiszen a szocializmus nagy előnye éppen nézőpont és értékhangsúly-változtatási rugalmassága, önalakító képessége lehet. A korábban részletezett bizonytalanságok viszont természetesen következnek ugyan, de nem szükségszerűen következnek a történelmi mércével mérve viszonylag sűrű változásokból. Abból következnek, hogy a nézőpont-

változások kizáróak, hogy egy-egy új nézőpont tulajdonképpen mint egyedüli igazság fogalmazza meg magát, így a változások a korábban igazságnak hitt nézőpont félretételével kétkedővé tesznek minden hasonló igazsághirdetéssel szemben. Pedig a marxizmus történelemszemléletének egyik kulcseleme éppen a történeti relativitás felismerése, s alapvetően ezt kellene az igazságként tudatosítani, s érvényesíteni saját aktuális igazságaink, értékeink megítélésében. E relativitás szemlélet nem azonos a korábban említett cínikus relativizmussal; míg amaz mindennek kétségbe vonja a jogosultságát, a marxizmus szemlélete sok minden - persze nem minden - létjogosultságát éppen azáltal támasztja alá, hogy meghatározza érvényességi határait. Enélkül a stagnálások, s persze mindinkább a válsághelyzetek a szocialista társadalmakkal kapcsolatban identitásválságot eredményeznek, ami korántsem feltétlenül a szocializmus elutasítását, de az új társadalom építéséhez kapcsolódó, felemelő öntudat, s az ebből nyerhető energiák nagyfokú hiányát jelenti.

Tehát értékválságban van-e az ifjúság?

Értékválságban van-e az ifjúság? Úgy hisszük, nem. Csupán nem alakult ki kellő mértékben, hogy mit kezdhetnek ezek a generációk a szocializmussal, s mit kezdhet övelük a szocializmus.

Eltávolodtak a szocializmus értékeitől? Ezt sem gondolnánk. Ami elveszett (a korábbi nemzedékekhez képest), az a kételymentes hit, a felhőtlen lelkesedés. Az igény a társadalomalakítás rohamszerű radikalizmusára, gyökerességére. De az, hogy a szocializmus-kommunizmus jónéhány alapelve értékként van jelen ezekben a generációkban is, azt éppen az bizonyítja, hogy - ha a jellemzett bizalmatlan,

kiábrándult, bezárkózó stb. módon is - miket kérnek számon a társadalmi valóságtól. Valódi demokratizmust. Társadalmi esélyegyenlőséget. Humanitást: azt, hogy az egyes ember ne csavar legyen egy gépezetben, hanem egyes ember voltában is a "legfőbb érték". Közösséget (a vallásosság-hullám egyik legerősebb vonzereje a szeretet-eszmény). Új, őszintébb életformák kialakítását. A munka teljesítmény szerinti értékelését, nagyobb cselekvési szabadságot nyújtó elosztását. A különböző réteg- és egyéni szükségletek támogatóbb társadalmi elismerését. A fejlődés élményében való részesedés lehetőségét. (A szintentartás, az "eredmények őrzése" nem ifjúságnak való program.)

S mindehhez hozzáadhatjuk önnön értéksajátosságainkat. Kételyeikből és bizonytalanságaikból kinövesztett fokozott racionalitási-igényüket. Hiányaikból kinövesztett irányító-érték igényüket. Bizonyos nemzedéki hivatástudatot is: hiszen ez/ek/ a nemzedék/ek/ hivatottak az elektromos forradalom adaptálására. Ahhoz azonban, hogy ez az ifjúságba határozottan körvonalazódjék, mit adhat a szocializmusnak, s hogy mi fűzi hozzá igazán, alapvetően arra van szükség, hogy a szocializmus-kommunizmus eszményértékei és közvetlen céljai között a kapcsolat világossá váljék. Szükséges, hogy érzékelhetően tenni, eredményesen változtatni lehessen ezen célok érdekében.